

Categorical Content Analysis and Geometric Structure of Sermon Hazrat Zahra (as) in Masjid al-Nabi (PBUH)

Mohammad Etratdoost¹ | Seyedeh Roghayeh Sajadi² | Parvin
Baharzadeh³

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Theology and Islamic Studies, Faculty of Humanities, Shahid Rajaei Teacher Training University, Tehran, Iran. Email: etratdoost@sru.ac.ir

2. MA, Department of Quranic studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran. Email: rsajadi212@alzahra.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Quranic studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran. Email: bahar-p@alzahra.ac.ir

Abstract

The sermon of Hazrat Zahra (as) after the death of the Prophet of God (pbuh), known as the sermon of Fadakīyah, is one of the most reliable religious texts and of the most important documents remaining from the history of early Islam, which well describes the situation of the Islamic society during that day. Hazrat Zahra, (as) as a person who knew the true teachings of Islam and issues of her time, in this sermon addressed the pathology of the society. She enumerates the problems and then presented solutions to get out of the unfavorable situation. Unfortunately, these historical and necessary discussions have been influenced by the discussion of Fadak issue at the end of the sermon, so that some imagined that seemingly the concern of her holiness was only to reclaim her father's inheritance, subsequently she protested to the ruler of the Islamic community at the time. Using the content analysis and categorical analysis technique, this research first identifies the main and sub-topics of the sermon and then draws its geometric structure. The results show that the main categories of the sermon are pathology of the Islamic society and ways to get out of it. Only a small part of the sermon, which was actually a mandatory answer to Abu Bakr's question, is dedicated to the issue of Fadak and the proof of the inheritance of children of the prophets. Using the categorical content analysis method in this research concludes the accurate drawing of the content of the sermon along with the description of the different dimensions of each section in order to understand the religious texts accurately and completely.

Keywords: Hazrat Zahra (as), Fadakīyah Sermon, Pathology of Islamic Society, Geometric Structure, Categorical Content Analysis.

Print ISSN: 2008-9430
online ISSN: 2588-4956
<http://homepage:jqst@ut.ac.ir>

Quranic Researches and Tradition

University of Tehran
Faculty of Theology
and Islamic Studies

Cite this article: Etratdoost, M., Sajadi, S. R., & Baharzadeh, P. (2024). Categorical Content Analysis and Geometric Structure of Sermon Hazrat Zahra (as) in Masjid al-Nabi (PBUH). *Quranic Researches and Tradition*, 56 (2), 471-492. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

© The Author(s).

DOI:<https://doi.org/10.22059/jqst.2024.360473.670199>

Article Type: Research Paper

Received: 7-Jun-2023

Received in revised form: 6-Aug-2023

Accepted: 1-Jan-2024

Published online: 18-Mar-2024

تحلیل محتوای مقوله‌ای و ساختار هندسی خطبه حضرت زهرا (س) در مسجد النبی (ص)^۱

محمد عترت دوست^۱ | سیده رقیه سجادی^۲ | پروین بهارزاده^۳

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه الهیات و معارف اسلامی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی، تهران، ایران. رایانامه: etratdoost@sru.ac.ir
۲. دانش آموخته کارشناسی ارشد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: rsajadi212@alzahra.ac.ir
۳. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران. رایانامه: bahar-p@alzahra.ac.ir

چکیده

خطبه حضرت زهرا (س) پس از رحلت پیامبر خدا (ص) که در مسجد بیان شده و به نام خطبه فدکیه مشهور گشته، یکی از معتبرترین نصوص دینی و در عین حال، یکی از مهم‌ترین اسناد باقی مانده از تاریخ صدر اسلام است که به خوبی اوضاع جامعه اسلامی در آن شرایط را به تصویر می‌کشد. حضرت زهرا (س)، به عنوان فردی مطلع از معارف حقیقی دین اسلام و آگاه به مسائل زمان خود، در این خطبه به آسیب‌شناسی جامعه پرداخته و ضمن برشمردن مشکلات و ریشه‌یابی آن‌ها، راهکارهای خروج از وضعیت نامطلوب را بیان می‌کند؛ ولیکن متأسفانه این مباحث تاریخی و مورد نیاز جوامع اسلامی، به علت طرح بحث از مسئله فدک در انتهای خطبه، تحت تأثیر آن قرار گرفته و این پیش‌فرض برای اکثریت ایجاد شده است که گویا دغدغه آن حضرت (س) صرفاً بازپس‌گیری میراث پدری بوده و به همین دلیل به حاکم وقت جامعه اسلامی اعتراض نموده است. در این پژوهش با استفاده از روش تحلیل محتوا و تکنیک تحلیل مقوله‌ای تلاش گردیده با شناسایی دقیق موضوعات اصلی و فرعی خطبه، مقوله‌های مهم مطرح شده در متن را کشف کرده و ساختار هندسی محتوای خطبه را ترسیم کنیم. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که اصلی‌ترین مقوله‌های این خطبه، آسیب‌شناسی جامعه اسلامی و بیان راهکارهای خروج از آن می‌باشد و تنها بخش اندکی از خطبه که در واقع پاسخ اجباری به سؤال ابوبکر بوده، به موضوع فدک و اثبات حق ارث فرزندان انبیاء اختصاص دارد. رهاورد استفاده از روش تحلیل محتوای مقوله‌ای در این پژوهش، ترسیم دقیق محتوای خطبه به همراه تشریح ابعاد مختلف هر بخش به منظور فهم دقیق و کامل نصوص دینی است.

کلیدواژه‌ها: آسیب‌شناسی جامعه اسلامی، تحلیل محتوای مقوله‌ای، حضرت زهرا (س)، خطبه فدکیه، ساختار هندسی.

^۱ این پژوهش با حمایت مالی دانشگاه تربیت دبیر شهید رجایی طبق ابلاغ شماره ۴۹۲۹ انجام شده است.

استناد: عترت‌دوست، محمد، سجادی، سیده رقیه، و بهارزاده، پروین (۱۴۰۲). تحلیل محتوای مقوله‌ای و ساختار هندسی خطبه حضرت زهرا (س) در مسجد النبی (ص). پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۵۶ (۲)، ۴۷۱-۴۹۲.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

دریافت: ۱۴۰۲/۰۳/۱۷

© نویسندگان

بازنگری: ۱۴۰۲/۰۵/۱۵ DOI: <https://doi.org/10.22059/jqst.2024.360473.670199>

پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۱

انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۲۸

مقدمه

حضرت زهرا (س)، در اعتراض به حوادث پس از رحلت پیامبر اسلام (ص) خطبه‌ای ایراد فرموده‌اند که بیانگر مسائل و حوادث مهم واقع شده در آن شرایط زمانی خاص و بافت تاریخی می‌باشد. این خطبه از طریق ۹۲ راوی نقل شده‌است که راویان اصلی آن عبارتند از: زینب کبری (س)، امام حسین (ع)، امام باقر (ع)، عایشه، ابن عباس، عبدالله بن حسن، ابوهشام، ابوعوانه و عطیه عوفی (ر.ک: آذربادگان، ۶۵). متن این خطبه در بسیاری از منابع حدیثی و تاریخی شیعه و اهل سنت، گاه به صورت کامل و گاه به صورت جزئی نقل شده‌است. به عنوان مثال در کتاب‌های «من لایحضره الفقیه» (ابن بابویه، ۵۶۸/۳) و «علل الشرایع» شیخ صدوق (ابن بابویه، ۲۸۹/۱)، متن خطبه به صورت کامل نقل شده‌است. در کتب: «الاحتجاج» (طبرسی، ۱۳۱/۱)، «الشافی فی الامامه» (سیدمرتضی، ۶۹-۷۶/۴)، «دلائل الامامة» (طبری، ۱۰۹-۱۲۲)، «الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف» (ابن طاووس، ۲۶۳-۲۶۴)، «کشف الغمة فی معرفة الائمه» (اربلی، ۳۲/۲)، نیز این خطبه به صورت ناقص و جزئی نقل شده‌است. در این میان علامه مجلسی از محدثان متأخر شیعه، متن کامل خطبه را با طرق بسیار از منابع گوناگون در کتاب خویش به نام «بحار الانوار الجامعة لدرر الاخبار الائمه الاطهار» نقل کرده‌است (مجلسی، ۲۴۸-۲۱۵/۲۹).

همچنین از مهم‌ترین منابع اهل سنت که به نقل خطبه فدکیه پرداخته‌اند می‌توان به «بلاغات النساء» (ابن طیفور، ۲۲) و «السقیفه و الفدک» (جوهری، ۱۴۰/۱) اشاره کرد. افزون بر نقل خطبه، بسیاری نیز به شرح مفاهیم و متن این خطبه پرداخته‌اند که به عنوان نمونه می‌توان از آثار ذیل یاد کرد: «شرح خطبه اللّٰمه» ابن عبدون (۴۲۳ق)، «الروضه الزهرا فی تفسیر خطبه الزهرا» احمد بن محمد خزاعی نیشابوری (قرن پنجم)، «کشف المَحَجَّه فی شرح خطبه اللّٰمه» علامه سید عبدالله شبر (۱۲۴۲ق)، «اللّٰمه البیضاء» محمد علی بن احمد قراچه‌داغی تبریزی (۱۳۱۰ق) و «الدره البیضاء» تألیف محمد تقی بن سید ابن اسحاق قمی (۱۳۴۴ق) (ر.ک: ژیان، ۱۳-۱۵).

از آنجا که قبلاً پژوهش‌های مفصلی در زمینه اعتبارسنجی خطبه فدکیه انجام شده و اعتبار این خطبه تأیید گشته و نیز از آنجا که هدف اصلی این پژوهش، دست یافتن به ساختار هندسی این خطبه و ترسیم دغدغه اصلی گوینده آن می‌باشد، لذا صرفاً به تحلیل مقوله‌ای متن این خطبه پرداخته شده‌است، چرا که در این پژوهش قصد داریم با استفاده از روش تحلیل محتوا و تکنیک «تحلیل مقوله‌ای»، از طریق دسته‌بندی مضامین استخراج شده از خطبه و کشف جهت‌گیری‌ها و مقوله‌های حاکم بر متن، الگوی جامع حاکم بر متن خطبه را به دست آورده و ساختار هندسی آن را ترسیم کنیم. هدف از کشف ساختار هندسی نیز بررسی این مطلب می‌باشد که مسئله فدک چه جایگاهی در این خطبه داشته و آیا عنوان مناسبی برای این متن می‌باشد یا خیر؟

لازم به ذکر است که جزئی‌نگری معضلی است که بسیاری از پژوهش‌های انجام شده پیرامون خطبه فدکیه بدان گرفتار شده‌اند، به طوری که با پرداختن به بخشی از خطبه، از سایر بخش‌های آن غفلت شده‌است. این مسئله سبب می‌شود که روح کلی حاکم بر متن خطبه مشخص نگردد. بر این اساس مسئله اصلی این پژوهش آن است که ساختار هندسی و الگوی حاکم بر متن خطبه حضرت زهرا (س) چیست؟ آیا هدف اصلی از ایراد آن همان‌گونه که در اذهان عمومی جای گرفته، مسئله فدک و دعوی بر سر آن بوده‌است؟ هدف بنیادین و اساسی حضرت فاطمه زهرا (س) از بیان این خطبه مفصل و طولانی چه بوده؟ و چه عنوانی شایسته‌است برای این خطبه ثبت گردد؟

پیشینه پژوهش

اگرچه خطبه فدکیه در طول تاریخ بسیار مورد توجه بوده‌است و پژوهشگران و اندیشمندان فراوانی به قلم‌فرسایی پیرامون آن پرداخته‌اند، اما با نگاهی به این آثار مشخص می‌گردد که متأسفانه تاکنون متن کامل این خطبه در راستای کشف روح کلی حاکم بر آن مورد بررسی و تجزیه و تحلیل دقیق قرار نگرفته و ساختار هندسی آن ترسیم نگشته‌است. کتاب‌هایی که در زمینه خطبه فدکیه نگاشته شده‌است، بیشتر به شرح و ترجمه این خطبه شریف پرداخته‌اند یا از منظر تاریخی به مسئله فدک نگریسته‌اند. به عنوان مثال کتاب «شرح خطبه فدکیه حضرت زهرا (علیهاالسلام)» از حسینی زنجانی (۱۳۹۱ش)، از مشهورترین شروح در زمینه خطبه فدکیه‌است که علاوه بر توجه به اسناد خطبه و جایگاه فدک در اسلام، به معانی مفردات و ترجمه عبارات و شرح خطبه نیز پرداخته‌است. در کتاب‌هایی مانند «اسرار فدک» از انصاری و رجایی (۱۳۷۶ش) و «فدک فی التاریخ التشیع و الاسلام» از شهید صدر (۱۳۸۰ش) نیز از منظر تاریخی به ماجرای فدک پرداخته شده‌است.

معمد لنگرودی در پایان‌نامه «روابط بینامتنی خطبه‌های حضرت زهرا (س) با قرآن کریم» تنها به بخش‌های قرآنی خطبه توجه کرده‌است. در مقالاتی همچون «نکاتی درباره فلسفه احکام شرعی با نگاهی به خطبه فدکیه» (رهبر، ۱۳۸۴ش)، «ساختار توحید در خطبه فدکیه و نقش آن در اصلاحات انحرافات سیاسی و اجتماعی» (معارف، ۱۳۹۳ش) و «گونه‌شناسی استشهادهای قرآنی خطبه فدکیه» (نیل‌ساز و بابا احمدی، ۱۳۹۵ش)، نیز فقط به برخی مباحث مطرح در خطبه توجه شده و از بررسی روح حاکم بر خطبه بازمانده‌اند.

با توجه به تحقیقات انجام شده پیرامون پیشینه تحقیق، هیچ‌یک از آثار، متن اصلی خطبه را با استفاده از روش‌های متن‌محور مورد تجزیه و تحلیل دقیق قرار نداده و ساختار هندسی آن بررسی نشده‌است. لذا برآن شدیم که در این پژوهش با استفاده از تکنیک «تحلیل مقوله‌ای»، به عنوان یکی از تکنیک‌های مطرح در روش «تحلیل محتوا»، به بررسی عمیق مفاهیم خطبه بپردازیم و در نهایت الگوی جامع آن‌را در قالب ساختار هندسی ارائه دهیم.

روش‌شناسی پژوهش

از آنجا که در این پژوهش از روش «تحلیل محتوا»^۱ استفاده شده است، لذا اندکی به معرفی آن خواهیم پرداخت. لورنس باردن^۲ از صاحب‌نظران حوزه روش‌های تحقیق معتقد است که روش تحلیل محتوا یک وسیله و ابزار نیست، بلکه مجموعه‌ای از فنون تحلیل ارتباطات و گستره‌ای از ابزارهاست که از نظر شکل بسیار مختلف و قابل انطباق در میدان کاربردی وسیع حوزه ارتباطات است (باردن، ۲۴). کریپندورف^۳ نیز تحلیل محتوا را تکنیکی پژوهشی برای استنباط تکرارپذیر و معتبر داده‌ها در متن کاوی دانسته که هدف آن تحلیل متن همانند همه تکنیک‌های پژوهشی جهت فراهم آوردن شناخت، بینشی نو، تصویر واقعیت و راهنمای عمل است (کریپندورف، ۸۱).

در پژوهش‌های مختلفی که از روش تحلیل محتوا برای فهم متن به‌ویژه نصوص دینی استفاده شده است، تلاش شده تا این روش جهت فهم نصوص دینی بومی‌سازی شود. به‌عنوان مثال عترت‌دوست در پژوهش‌های خود از دو تکنیک «تحلیل محتوای مضمونی» و «تحلیل محتوای مقوله‌ای» یاد کرده که هرکدام کارکردهای خاصی در راستای فهم کامل و صحیح ساختار متن و لایه‌های پنهان آن دارند (ر.ک: عترت‌دوست، ۲۹۱-۳۲۰؛ عترت‌دوست و همکاران، ۹۹-۱۲۸). پژوهش حاضر بر مبنای «تحلیل محتوای مقوله‌ای» که در راستا و ادامه «تحلیل محتوای مضمونی» است، انجام شده. در فن تحلیل محتوای مضمونی متن خطبه، به‌طور دقیق تجزیه و تقطیع شده و پس از استخراج مضامین اصلی و فرعی، به‌صورت کمی و کیفی مورد تحلیل قرار می‌گیرد. لازم به ذکر است که مؤلفین پیش از این در مقاله‌ای با عنوان «آسیب‌شناسی جامعه اسلامی مبتنی بر تحلیل محتوای خطبه فدکیه» با استفاده از «روش تحلیل محتوای مضمونی» به تحلیل بخش مهمی از خطبه پرداخته‌اند. تحلیل مضمونی گام نخست تحلیل محتوا در نصوص دینی است؛ لذا انتظار می‌رود مخاطب در امتداد هم بودن این پژوهش‌ها را در نظر داشته باشد. در این مقاله درصدد هستیم به ادامه فرآیند پژوهش پرداخته و با استفاده از «روش تحلیل محتوای مقوله‌ای» به ساختار هندسی خطبه و روح کلی حاکم بر آن دست یابیم؛ لذا از پرداختن به گام‌های نخستین خودداری کرده و صرفاً به بخش‌های مورد نظر این پژوهش می‌پردازیم. در تکنیک تحلیل مقوله‌ای تلاش می‌شود با کنار هم گذاشتن مقوله‌های یک متن و مقایسه آن‌ها با یکدیگر، ساختار کلی آن متن شناسایی شود. در این نوع از تحلیل، عمدتاً به نمادها و گزاره‌ها توجه شده و نقشه کلی حاکم بر متن بازسازی می‌شود (ر.ک: عترت‌دوست و احمدی، ۶۹-۹۴).

1. Content analysis.

2. Laurence Barden.

3. Krippendorff.

در این روش موضوعات اصلی استخراج شده با استفاده از تکنیک تحلیل مضمونی، دسته‌بندی شده و مجموعه‌ای از آن‌ها ذیل یک عنوان به نام «مقوله» قرار می‌گیرد. مقوله‌ها یا عناوین جدیدی هستند که ثبت می‌شوند یا خود مضمون اصلی به‌علت کثرت فراوانی به‌عنوان مقوله ثبت می‌گردد.

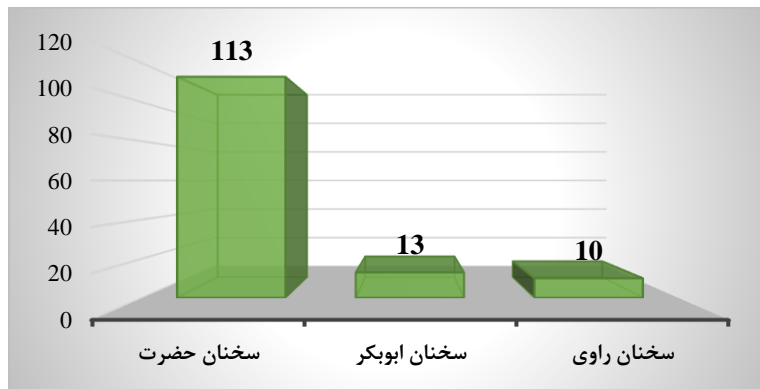
یافته‌های پژوهش

خطبه حضرت زهرا (س) را می‌توان به سه بخش کلی سخنان حضرت زهرا (س)، سخنان ابوبکر و توضیحات راوی تقسیم کرد. از آنجایی که توضیحات راوی بخش کوچکی از خطبه را به خود اختصاص داده‌است؛ لذا از پرداختن به آن در تحلیل‌های کمی و کیفی و مقوله‌ای خودداری کرده و تنها به ذکر آن در ساختار هندسی کلی خطبه به‌عنوان بخشی از جامعه آماری تحقیق (متن خطبه) اکتفا می‌شود. گفتنی است سخنان راوی در راستای ترسیم فضای صدور خطبه بیان شده‌است. در ادامه بخشی از جدول تحلیل محتوای خطبه درج شده که در آن مضامین مستخرج از سخنان حضرت زهرا (س) با شناسه‌های (F)، ابوبکر (A) و راوی (R) مشخص شده‌است: (جهت اطلاع از جدول کامل ر.ک: سجادی، ۲۸-۶۱).

جدول ۱- نمونه تحلیل محتوای خطبه حضرت زهرا (س)

ردیف	جمله	جهت‌گیری	مضمون اصلی	مضامین فرعی	کدگذاری
۱	أَنَّهُ لَمَّا أَجْمَعَ أَبُو بَكْرٍ وَ عُمَرُ عَلَىٰ مَنَعِ فَاطِمَةَ عَلَيْهَا السَّلَامُ فَذَكَأ وَ بَلَغَهَا ذَلِكَ وقتی که ابو بکر و عمر برای منع حضرت زهرا علیها السلام از فدک همدست شدند و خبر آن به گوش حضرت رسید.	فضای صدور	سلب مالکیت فدک	ابوبکر و عمر در منع حضرت زهرا (س) از فدک با هم همدست بودند.	R1
۴۴	وَ أَنْتُمْ فِي رَفَاهِيَةِ مِنَ الْعَيْشِ وَادْعُونَ فَالْكَهُونَ آمِنُونَ اما شما در کمال آسایش و رفاه؛ به فکر خود بودید و از نعمت‌ها بهره می‌بردید و امنیت داشتید.	آسیب‌شناسی جامعه اسلامی	رفاه‌زدگی	حضرت از روی آوردن عده‌ای به رفاه‌طلبی، انتقاد می‌کند. حضرت از دنیاگرایی و مشغولیت مردم به نعمت‌های دنیایی انتقاد می‌کند. حضرت از خلوت‌گزینی عده‌ای در گوشه‌ای امن در زمان خوف و خطر انتقاد می‌کند.	F236 F237 F238
۹۷	فَأَجَابَهَا أَبُو بَكْرٍ عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عُمَرَ وَ قَالَ يَا بَيْتَ رَسُولِ اللَّهِ لَقَدْ كَانَ أَبُوكَ بِالْمُؤْمِنِينَ عَطُوفًا كَرِيمًا رَعُوفًا رَحِيمًا وَ عَلَى الْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا وَ عِقَابًا عَظِيمًا سپس ابوبکر، عبدالله بن عثمان چنین پاسخ داد: ای دختر رسول خدا (ص)، همانا پدر گرامی شما به مؤمنان رئوف و مهربان و کریم بود، و بر کافران، عذاب دردناک و شکنجه بزرگ بود.	اهل بیت (ع)	بیان اوصاف پیامبر اکرم (ص)	پیامبر (ص) پدر حضرت زهرا (س) است. پیامبر (ص) با مؤمنان عطوف، رئوف و مهربان بود. پیامبر (ص) در مقابل کافران با شدت و جدیت برخورد می‌کرد.	A1 A2 A3

پس از تکمیل جدول تحلیل محتوا به واسطه تقطیع جملات خطبه و درج مضامین، به شمارش کمی جملات حضرت زهرا (س) و ابوبکر پرداخته شد. نتایج سنجش فراوانی کمی نشان می‌دهد که بخش اصلی خطبه را سخنان حضرت زهرا (س) در بر می‌گیرد و تنها بخش اندکی به سخنان ابوبکر و راوی اختصاص دارد که در نمودار ذیل سنجش فراوانی این سه بخش ارائه شده است:

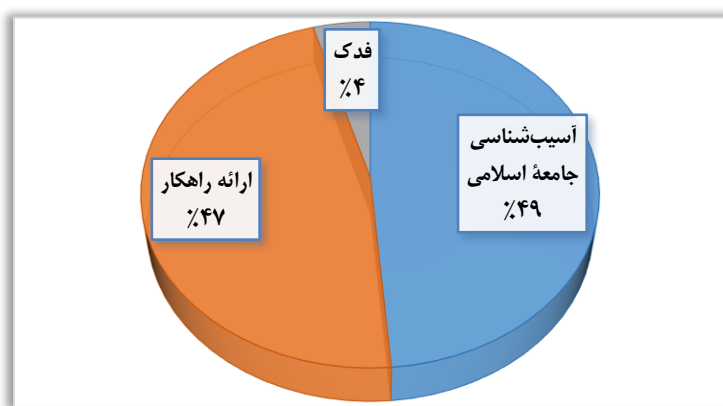
نمودار ۱- سنجش فراوانی کمی جملات خطبه حضرت زهرا (س)

در گام دوم و در بخش تحلیل کیفی با دسته‌بندی مضامین اصلی سخنان حضرت زهرا (س)، به سنجش فراوانی جهت‌گیری‌های خطبه، جهت مقوله‌بندی خطبه پرداخته شد که در این بخش سه مقوله کلی استخراج گردید که عبارتند از: «آسیب‌شناسی جامعه اسلامی»، «راهکارهای برون‌رفت از آسیب‌ها» و «ماجرای فدک». این سه مقوله کلی، بیانگر محتوای کامل خطبه بوده و شاخه‌های اصلی ساختار هندسی خطبه را نشان می‌دهند. البته در ادامه فرایند تحلیل محتوای مقوله‌ای، به دسته‌بندی مضامین اصلی سخنان ابوبکر نیز پرداخته شد که دو مقوله «معرفی اهل بیت (ع)» و «ماجرای فدک» از این بخش استخراج گردید که در انتهای مقاله به تشریح آن‌ها پرداخته شده است. در ادامه ابتدا به تفصیل سه مقوله مهم سخنان حضرت زهرا (س) با رویکرد تحلیل محتوای مقوله‌ای تشریح شده و در انتها به تحلیل سخنان ابوبکر خواهیم پرداخت:

تحلیل مقوله‌ای سخنان حضرت زهرا (س)

نتایج تحلیل‌های کمی خطبه فدکیه و نمودار فراوانی‌سنجی جهت‌گیری‌های سخنان حضرت زهرا (س)، مؤید آن است که اصلی‌ترین دغدغه حضرت در خطبه، افزایش بصیرت مردم نسبت به آسیب‌هایی بوده است که جامعه اسلامی پس از رحلت پیامبر اسلام (ص) بدان‌ها گرفتار شده است. حدود ۴۹٪ از مضامین خطبه در بخش مربوط به سخنان حضرت زهرا (س) به بیان آسیب‌های جامعه اسلامی و تبعات آن‌ها اختصاص یافته است.

البته آن حضرت فقط به آسیب‌شناسی نپرداخته، بلکه راهکارهای برون‌رفت از آسیب‌ها را نیز به صورت متعادل بیان کرده‌اند که این بخش نیز ۴۷٪ از محتوای خطبه را به خود اختصاص داده‌است. نکته جالب اینکه تنها ۴٪ از محتوای خطبه به موضوع فدک مرتبط بوده، لذا تصور اینکه موضوع اصلی این خطبه، مسئله فدک می‌باشد، کاملاً غیرواقع بینانه‌است. نمودار ذیل، این آمار را به تصویر کشیده تا خواننده گرامی فهم بهتری از محتوای کلی خطبه حضرت زهرا (س) به دست آورد:

نمودار ۲- سنجش فراوانی کمی جهت‌گیری‌های سخنان حضرت زهرا (س)

جدول ۲- نمونه تحلیل محتوای خطبه حضرت زهرا (س)

ردیف	جهت‌گیری	مضامین اصلی	فراوانی
۱	آسیب‌شناسی جامعه اسلامی	نفاق، بی‌بصیرتی، بی‌توجهی به قرآن، رفاه‌زدگی، بی‌توجهی مردم به جایگاه و مسئولیت خود، غصب حق دیگران، بازگشت به جاهلیت، بی‌تفاوتی نسبت به مسائل جامعه اسلامی، باطل‌گرایی، پیروی از شیطان، تزلزل جایگاه اسلام، دگرگونی ارزش‌ها، فتنه‌گری، قساوت قلب، فریب و دروغ، ارتداد، آشفتگی و بی‌نظمی در جامعه اسلامی، پیروی از هوای نفس، جهادگریزی، دوری از ولایت، شایعه‌پراکنی، شتابزدگی در به بار آوردن حوادث، عدم اهتمام به فریضه امر به معروف و نهی از منکر، انذار عاملان انحراف جامعه اسلامی	۵۵
۲	ارائه راهکار	بازگشت به توحید، بازگشت به نبوت، بازگشت به ثقلین، بازگشت به ولایت، بازگشت به قرآن، بازگشت به قوانین الهی، صبر، عمل‌گرایی، استعانت از خداوند، التزام به تقوا، التزام به خشیت الهی، التزام به اطاعت الهی	۵۳
۳	فدک	اثبات عدم مشروعیت غاصبان فدک	۵

به منظور تبیین دقیق محتوای کلام حضرت زهرا در این خطبه، جدول مجموعه مضامین اصلی و جهت‌گیری‌های سخنان حضرت به نمایش گذاشته می‌شود. در این جدول مضامین اصلی سخنان حضرت زهرا (س) دسته‌بندی شده و هر دسته تحت یک عنوان قرار گرفته است. مضامین اصلی سخنان حضرت در سه جهت‌گیری کلی آسیب‌شناسی جامعه اسلامی، ارائه راهکار و فدک خلاصه می‌گردد.

بررسی فراوانی جهت‌گیری‌های سخنان حضرت، محور بودن جامعه اسلامی و انحراف آن از مسیر مستقیم را نشان می‌دهد. بیشترین دغدغه حضرت تبیین آسیب‌های مبتلابه جامعه و ارائه راهکار برای برون‌رفت از آن‌ها بوده است. همان‌گونه که از آمار کمی نمودار مشهود است، موضوع فدک با اختلاف زیاد، کمترین فراوانی در سخنان حضرت را دارد.

آسیب‌شناسی جامعه اسلامی در خطبه حضرت زهرا (س)

حضرت زهرا (س) در خطابه خود ضمن بیان آسیب‌های مبتلابه جامعه اسلامی، با ریشه‌یابی این آسیب‌ها، علل و عوامل وقوع هریک از آن‌ها و نیز راهکارهای برون‌رفت از آن‌ها را بیان کرده است و از این طریق یک مدل مسئله‌شناسی مطلوب و خطابه‌ای فرامکانی و فرازمانی و الگویی برای تمامی زمان‌ها ارائه کرده‌اند. به‌منظور تبیین شیوه مسئله‌شناسی حضرت زهرا (س) در ادامه به اختصار به برخی از آسیب‌ها، ریشه و راهکارهای برون‌رفت از آن‌ها پرداخته خواهد شد.

یکی از مهم‌ترین آسیب‌ها بلکه مهم‌ترین آسیب در کلام حضرت، معضل نفاق است. نفاق در کلام حضرت زهرا (س) جریانی است دامنه‌دار، همراه با پنهان‌کاری، سرمنشأ بسیاری از اختلافات و تعارضات، دارای مصادیق گوناگون از جمله عمل منافقانه سران فتنه در غصب حق خلافت اهل بیت «تَشْرَبُونَ حَسَوًا فِي إِيْتَاءٍ؛ به بهانه گرفتن کف از روی شیر آن‌را به کلی تا ته مخفیانه نوشیدید»، کنایه از این است که به بهانه جلوگیری از فتنه، خلافت را غصب کردید. حضرت راهکار تضعیف نفاق را بصیرت‌افزایی و حضور رهبر الهی در جامعه اسلامی می‌داند: «فَلَمَّا اخْتَارَ اللَّهُ لِنَبِيِّهِ دَارَ أَنْبِيَائِهِ وَ مَاوَى أَصْفِيَاءِهِ ظَهَرَ فِيكُمْ حَسَكَةُ النِّفَاقِ»؛ چنان‌که خود ایشان نیز همین شیوه را برای مبارزه با نفاق در خطبه در پیش گرفتند.

از دیگر معضلات جامعه اسلامی بی‌بصیرتی و عدم برخورداری مردم از قدرت تحلیل سیاسی و در نتیجه گرایش به جریان باطل است. حضرت زهرا (س) عدم تدبیر در قرآن «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ؟!» و انجماد و نفوذناپذیری قلوب در برابر سخن حق «أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا؟!» را از عوامل بی‌بصیرتی مردم می‌دانند. لذا راهکار افزایش بصیرت در جامعه اسلامی تمسک به قرآن و مفسر الهی آن (رهبر الهی) و رعایت تقوا است: «كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِكُمْ مَا أَسَأْتُمْ مِنْ أَعْمَالِكُمْ فَأَخَذَ بِسَمْعِكُمْ وَ أَبْصَارِكُمْ».

آسیب دیگری که حضرت در خطبه به آن اشاره می‌کند، رفاه‌زدگی، تن‌پروری و آسایش‌طلبی است. رفاه‌زدگی علاوه بر تأثیر سوء بر روحیه جهادی: «وَ أَنْتُمْ فِي رَفَاهِيَةٍ مِنَ الْعَيْشِ وَادْعُونَ فَاكِهِونَ آمِنُونَ»؛

اما شما {در شرایط جهاد} در کمال آسایش و رفاه؛ به فکر خود بودید و از نعمت‌ها بهره می‌بردید»، سبب انحراف از مسیر ولایت «الْأَوْ قَدْ أَرَى أَنْ قَدْ أَخْلَدْتُمْ إِلَى الْخَفِضِ وَ أَبْعَدْتُمْ مَنْ هُوَ أَحَقُّ بِالْبَسِطِ وَ الْقَبِضِ» نیز خواهد شد. «شما را هدفی جز تن‌آسایی نبود. یعنی به عوض مقصدهای عالی که امت اسلامی به حکم قرآن مأمور اجرای آن در زمین بود، رفاه و تن‌آسایی را برای خود، قبله و مقصود قرار دادید. در نتیجه کسی را انتخاب خواهید کرد که آن را تأمین نماید» (حسینی زنجانی، ۵۶۵). با تقویت روحیه جهادی و انقلابی و پرهیز تن‌پروری و آسایش طلبی می‌توان تبعات این آسیب را کاهش داد.

از دیگر آسیب‌هایی که حضرت در خطبه به آن‌ها اشاره کرده است می‌توان به بی‌توجهی به آموزه‌های قرآن، بی‌توجهی مردم و خواص جامعه اسلامی به جایگاه و مسئولیت‌های خود، بازگشت به جاهلیت، بی‌تفاوتی نسبت به مسائل جامعه اسلامی، دگرگونی ارزش‌ها، فتنه‌گری، فریب و دروغ، ارتداد، پیروی از هوای نفس، شایعه‌پراکنی، عدم اهتمام به فریضه امر به معروف و نهی از منکر اشاره کرد. آن حضرت راه‌حلی را برای حل مسائل جامعه اسلامی ارائه کرده است که به‌طور کلی شامل بازگشت به گفتمان نبوی، بازگشت به تقلین، بازگشت به توحید و پابندی به قوانین الهی است (برای توضیحات بیشتر در این بخش ر.ک: سجادی و همکاران، ۹-۳۵).

راهکارهای برون‌رفت از آسیب‌ها در خطبه حضرت زهرا (س)

حضرت زهرا (س) در خطبه خود ضمن بیان آسیب‌های جامعه اسلامی و علل وقوع آن‌ها، به بیان راهکارهای برون‌رفت از این آسیب‌ها نیز پرداخته است و این یکی از شاخص‌ترین وجوه تمایز مدل مسئله‌شناسی ایشان می‌باشد. همان‌گونه که پیش از این اشاره شد، ۴۷٪ از فراوانی مضامین خطبه، به بخش ارائه راهکارها اختصاص دارد که نشان می‌دهد آن حضرت (س) در عین توجه به آسیب‌ها و نقد جامعه، در همان لحظه به ارائه راهکار نیز پرداخته و یک خطبه تاریخی برای اصلاح جوامع اسلامی در طول تاریخ ایراد کرده‌اند. راهکارهایی که آن حضرت برای برون‌رفت جامعه اسلامی از آفات ارائه کرده‌اند بر اساس ترتیب کثرت فراوانی مطلب، شامل موارد ذیل است: بازگشت به گفتمان نبوی (ص)، بازگشت به تقلین، بازگشت به آموزه‌های توحید و پابندی به قوانین فردی و اجتماعی در جامعه.

حضرت زهرا (س) برای ترغیب مردم به بازگشت به گفتمان نبوی (ص)، راهبردهای متفاوتی را در خطبه در پیش گرفته‌اند که یکی از مهم‌ترین آن‌ها، مقایسه دوران فلاکت با جاهلیت با دوران شکوفایی دین اسلام است. آن حضرت در این راستا با اشاره به اوضاع ناگوار و وخیم جامعه اعراب جاهلی در آستانه بعثت پرداخته و از رهگذر توصیف آن شرایط، و مقایسه آن‌ها با وضعیت اقتدار دوره حاکمیت دین اسلام، تلاش دارند تا مجدد زمینه‌های بازگشت جامعه به گفتمان نبوی (ص) را فراهم آورند.

یکی دیگر از راهکارهای بیان شده در کلام حضرت زهرا (س) جهت اصلاح آسیب‌های جامعه اسلامی، تمسک به تقلین و بازگشت به آن است. آن حضرت یکی از دلایل اصلی انحراف جامعه اسلامی را عدم پابندی مردم به آخرین وصیت پیامبر (ص) در تمسک به قرآن و اهل بیت (ع) به‌مثابه

دو عامل نجات از گمراهی و ضلالت دانسته و بخشی از خطبه را به معرفی و توصیف این دو ثقل اختصاص داده‌است. رکن اول ثقلین، قرآن کریم است و آنچه در سرتاسر خطبه مشهود است، استفاده مکرر حضرت از آیات قرآن برای مستند کردن کلام خویش است. شاخص‌ترین صفتی که حضرت در توصیف قرآن بر آن تأکید دارند، شفافیت و قابل فهم بودن معارف قرآن است: «أَمُورُهُ ظَاهِرَةٌ وَأَحْكَامُهُ زَاهِرَةٌ وَأَعْلَامُهُ بَاهِرَةٌ وَزَوَاجِرُهُ لَاحِظَةٌ وَأَوَامِرُهُ وَاضِحَةٌ»، از همین رو تأکید زیادی بر تدبر در قرآن داشته و مردم را برای حل اختلافات میان خود به قرآن ارجاع می‌دهند: «هَذَا كِتَابُ اللَّهِ حَكَمًا عَدْلًا وَ نَاطِقًا فَضْلًا»، کما اینکه خودشان نیز برای احتجاج با ابوبکر بر سر ارث، از آیات قرآن استمداد جسته و عمومیت آیات ارث را دلیل صدق مدعای خود می‌دانند.

همچنین حضرت زهرا (س) با تشریح و بازخوانی مجدد توحید در خطبه خود، مردم را به بازگشت به توحید واقعی فراخوانده‌اند. از منظر حضرت فاطمه (س)، عبارت «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» کلمه توحید است و آن، کلمه یا امر مهمی است که تأویل آن اخلاص می‌باشد: «كَلِمَةٌ جُعِلَ الْإِخْلَاصُ تَأْوِيلَهَا». کلمه‌ای که با قلب و فطرت پیوند عمیقی دارد: «وَصُمَّنَ الْقُلُوبُ مَوْصُولَهَا» و تفکر درباره آن باعث روشنی فکر می‌شود: «وَأَنَارَ فِيهَا التَّفَكُّرُ مَعْقُولَهَا». آن حضرت تنها به ارائه تعریف از توحید بسنده نکرده، بلکه راه‌های خداشناسی را نیز بیان کرده‌است؛ چراکه خداشناسی، مقدمه و راهی برای رسیدن به توحید است. یکی از راه‌هایی که حضرت برای رسیدن به شناخت خداوند متعال به آن اشاره کرده‌است، توجه به اوصاف خداوند است. لذا بیان می‌کنند که نمی‌توان خداوند را با چشم سر دید: «لَمْ يُمْتَنِعْ مِنَ الْأَبْصَارِ رُؤْيَتُهُ»، با زبان به وصف او پرداخت: «وَمِنَ الْأَلْسِنِ صِفَتُهُ» و از طریق اوهام و خیالات به کیفیت او پی برد: «وَمِنَ الْأَوْهَامِ كَيْفِيَّتُهُ».

حضرت زهرا (س) در خطبه خود پابندی به قوانین فردی و اجتماعی در جامعه اسلامی را یکی دیگر از راهکارهای برون‌رفت از آسیب‌های مبتلا به جامعه اسلامی معرفی کرده‌اند. از جمله توصیه‌های حضرت در بخش قوانین فردی می‌توان به رعایت تقوا: «فَاتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ»، اطاعت از اوامر و نواهی الهی: «وَأَطِيعُوا اللَّهَ فِيمَا أَمَرَكُمْ بِهِ وَنَهَاكُمْ عَنْهُ»، التزام به افزایش علم و آگاهی اشاره کرد. حضرت زهرا (س) در این بخش نیز تنها به بیان قوانین اکتفا نکرده، بلکه به بیان فلسفه هریک از آن‌ها نیز پرداخته‌است. به نظر می‌رسد هدف حضرت از بیان فلسفه قوانین الهی، ترغیب هرچه بیشتر افراد به انجام آن‌ها باشد. به‌عنوان مثال آن حضرت رعایت تقوا را موجب عاقبت‌بخیری «وَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ» و کسب علم و آگاهی را عامل رسیدن به خشیت الهی می‌داند: «فَإِنَّهُ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ». طبق فرمایشات آن حضرت، ایمان سبب پاکی از شرک «فَجَعَلَ اللَّهُ الْإِيمَانَ تَطْهِيرًا لَكُمْ مِنَ الشَّرِكِ»، نماز موجب تنزیه از کبر «وَالصَّلَاةُ تَنْزِيهًا لَكُمْ عَنِ الْكِبْرِ»، زکات موجب تزکیه نفس و نمو روزی «وَالزَّكَاةُ تَزْكِيَةٌ لِلنَّفْسِ»، روزه عامل تثبیت اخلاص «وَالصِّيَامُ تَثْبِيثًا لِلْإِخْلَاصِ»، صبر دستاویز جلب پاداش الهی «وَالصَّبْرُ مَعُونَةٌ عَلَى اسْتِجَابِ الْأَجْرِ» و برون‌رفت از فتنه‌ها، نهی از شرابخواری برای پاکی از پلیدی‌ها «وَالنَّهْيُ عَنِ شُرْبِ الْخَمْرِ تَنْزِيهًا عَنِ الرَّجْسِ»، حرمت شرک برای

اخلاص در ربوبیت «وَ حَرَّمَ اللَّهُ الشِّرْكَ إِخْلَاصاً لَهُ بِالرُّبُوبِيَّةِ» و وفای به نذر برای رسیدن به آمرزش و مغفرت الهی است «وَ الْوَفَاءُ بِالذِّمْرِ تَعْرِيفُ الْمَغْفِرَةِ».

موضوع فدک در خطبه حضرت زهرا (س)

فدک نام قریه‌ای است که بین آن و مدینه دو روز راه است (حموی، ۲۳۸/۴). سرزمینی آباد و حاصل خیز که در نزدیکی خیبر قرار داشت و فاصله آن با مدینه حدود ۱۴۰ کیلومتر بود و پس از دژهای خیبر محل اتکای یهودیان حجاز به شمار می‌رفت (سبحانی، ۱۹۶/۱). درصد فراوانی مقوله فدک نسبت به سایر بخش‌های سخنان حضرت، ۴ به ۹۶ است؛ لذا می‌توان نتیجه گرفت که اصل موضوع فدک و غصب آن به‌هیچ‌عنوان محور اصلی سخنان ایشان نبوده‌است. فدک در واقع نماد ظلمی آشکار، بهانه‌ای برای بیان آسیب‌های جامعه اسلامی و حفظ و حراست آن از انحراف و بازگرداندن آن به مسیر اصلی بوده‌است. کسانی که ظلمی آشکار در جامعه اسلامی انجام می‌دهند و احکام قرآن را زیر پا می‌گذارند، لایق قرار گرفتن در منصب هدایت جامعه اسلامی نیستند؛ بنابراین دغدغه حضرت مسئله غصب فدک نبوده‌است، بلکه از این طریق سعی در اثبات بی‌کفایتی ابوبکر داشته‌است، تا مردم بفهمند هرکسی لایق اداره جامعه اسلامی نیست.

با بررسی محتوایی بخش فدک در سخنان حضرت بیش‌ازپیش به فرعی بودن این مقوله در سخنان حضرت پی می‌بریم. می‌توان گفت این مقوله نیز دستاویزی برای بیان آسیب‌های جامعه اسلامی بوده‌است؛ به‌گونه‌ای که هر جا سخنی از فدک به میان آمده، به آسیبی در پی آن اشاره شده‌است.

حضرت زهرا (س) ذیل بحث فدک، سه گروه را در راستای بیان آسیب‌های جامعه اسلامی مورد خطاب قرار داده‌است. در قسمت‌هایی از خطبه، حضرت به بهانه فدک، عامه مردم را مورد خطاب قرار می‌دهد و ایشان را به ظلم آشکاری که در جامعه اسلامی در غصب حق عضوی از اعضای آن جامعه اتفاق افتاده‌است، توجه می‌دهد و این‌گونه مسئولیتشان را در جامعه اسلامی به آن‌ها یادآور می‌شود «بَلَىٰ قَدْ تَجَلَّىٰ لَكُمْ كَالشَّمْسِ الضَّاحِيَةِ أَنِّي إِنِّي أَنْتَهُمُ الْغُلَبُ عَلَىٰ إِثْمِي؟!»: به بهانه فدک نسبت به بازگشت به احکام جاهلی هشدار می‌دهد «وَ أَنْتُمْ الْآنَ تَزْعُمُونَ أَن لَّا إِثْمَ لَنَا أَ فَحُكْمَ الْجَاهِلِيَّةِ يَبْغُونَ وَ مَنْ أَحْسَنُ مِنَ اللَّهِ حُكْمًا لِّقَوْمٍ يُوقِنُونَ أَ فَلَا تَعْلَمُونَ؟» احکام قرآن را در جامعه اسلامی فصل الخطاب می‌داند «هَذَا كِتَابُ اللَّهِ حَكَمًا عَدْلًا وَ نَاطِقًا فَضْلًا»؛ خطر بدعت در دین از طریق خارج کردن پیامبر (ص) و فرزند گرامی‌اش از آیات ارث را به آن‌ها گوشزد می‌کند «وَ زَعَمْتُمْ أَن لَّا حُطْوَةَ لِي وَ لَّا ارْثَ مِنْ أَبِي وَ لَّا رَجِمَ بَيْنَنَا أَ فَخَصَّكُمْ اللَّهُ بِأَبَةِ أَخْرَجَ أَبِي مِنْهَا أَمْ هَلْ تَقُولُونَ إِنَّ أَهْلَ مِلَّتَيْنِ لَّا يَتَوَارَثَانِ أَوْ لَسْتُ أَنَا وَ أَبِي مِنْ أَهْلِ مِلَّةٍ وَاحِدَةٍ؟!» و از آن‌ها می‌خواهد از ولی و رهبر خود در جامعه اسلامی پیشی نگیرند «أَمْ أَنْتُمْ أَعْلَمُ بِخُصُوصِ الْقُرْآنِ وَ عُمُومِهِ مِنْ أَبِي وَ ابْنِ عَمِّي».

حضرت در بخش دیگری از سخنان خود به خواص جامعه اسلامی نهیب می‌زند که نباید در برابر ظلمی که نسبت به اعضای جامعه اسلامی صورت می‌گیرد، بی‌تفاوت باشند «فَقَالَتْ يَا مَعْشَرَ النَّقِيبَةِ وَ

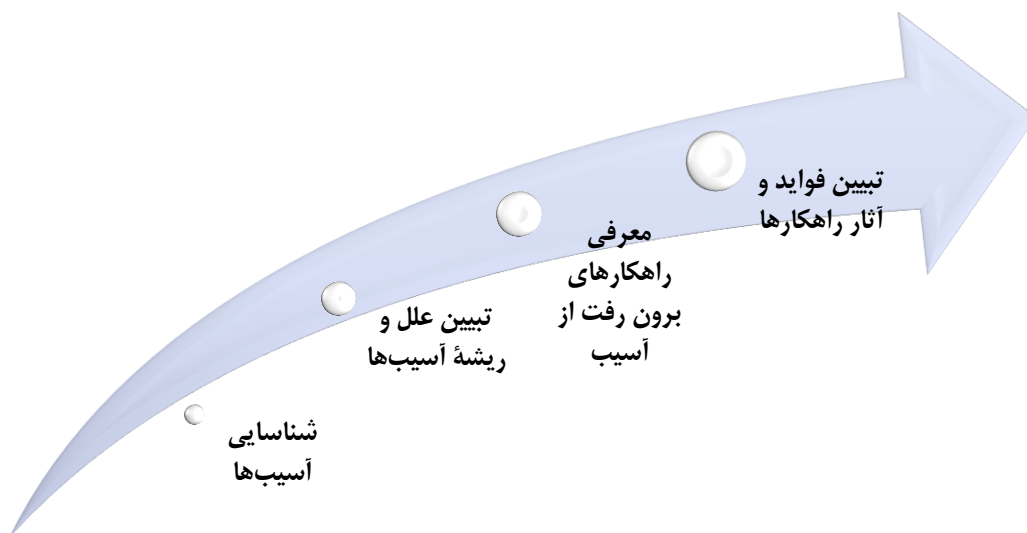
أَعْضَادَ الْمَلِئَةِ وَ حَضَنَةَ الْإِسْلَامِ مَا هَذِهِ الْغَمِيزَةُ فِي حَقِّي وَ السَّنَةُ عَنْ ظِلَامَتِي؟»؛ جایگاه ویژه خواص در جامعه را به آن‌ها گوشزد کرده و مسئولیت‌شان را در آگاهی‌بخشی جامعه اسلامی در زمان فتنه‌ها یادآور می‌شود «إِبِهَاءُ بَنِي قَيْلَةَ أَ أَهْضَمَ ثَرَاثُ أَبِي وَ أَنْتُمْ بِمَزَامِي مَنِّي وَ مَسْمَعٍ وَ مُنْتَدَى وَ مَجْمَعٍ تَلْبَسُكُمْ أَلْدَعُوهُ وَ تَشْمَلُكُمْ الْخَبْرَةُ وَ أَنْتُمْ ذُوو الْعَدَدِ وَ الْعُدَّةُ وَ الْأَدَاةُ وَ الْقُوَّةُ وَ عِنْدَكُمْ السَّلَاحُ وَ الْجَنَّةُ»؛ و از بی‌احترامی نسبت به خاندان پیامبر (ص) و شتاب در به بار آوردن حوادث ناگوار گالیه‌مند است «أَمَّا كَانَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ أَبِي يَقُولُ الْمَرْءُ يُحْفَظُ فِي وَ لِدِهِ سَرْعَانَ مَا أَحَدْتُمْ».

حضرت زهرا (س) فدک را وسیله‌ای در جهت رسواسازی غاصبان جایگاه رسول خدا (ص) قرار داد، تا بدین وسیله عدم مشروعیت آنان در تصدی این جایگاه را اثبات کرده، جامعه اسلامی را از خطر بزرگی که در کمین انحراف آن بود رهایی بخشد. حضرت با اشاره به عدم صلاحیت ابوبکر در تفسیر قرآن و عدم آشنایی‌اش به عموم و خصوص آن، او را لایق تصدی جایگاه خلافت رسول خدا (ص) نمی‌داند «يَا إِبْنَ أَبِي قُحَافَةَ أَ فِي كِتَابِ اللَّهِ تَرِثُ أَبَاكَ وَ لَا أَرِثُ أَبِي لَقَدْ جِئْتَ شَيْئًا فَرِيًّا»؛ و در این راستا به آیاتی که ارث بردن فرزندان پیامبران از پدرانشان را مشروع می‌داند اشاره می‌کند «إِذْ يَقُولُ وَ وَرِثَ سُلَيْمَانُ دَاوُدَ وَ قَالَ فِيمَا إِقْتَصَصَ مِنْ خَبَرِ يَحْيَى بْنِ زَكَرِيَّا إِذْ قَالَ فَهَبْ لِي مِنْ لَدُنْكَ وَلِيًّا يَرِثُنِي وَ يَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ». آن حضرت به ترک عمدی احکام قرآن توسط ابوبکر و بی‌اعتنایی او به احکام صریح قرآن اشاره کرده می‌فرماید: «أَفَعَلَى عَمْدٍ تَرَكْتُمْ كِتَابَ اللَّهِ وَ تَبَدُّثُمُوهُ وَرَاءَ ظُهُورِكُمْ؟!». در واقع غاصبان جایگاه خلافت رسول خدا (ص) پیروی از هوای نفس را به‌جای پیروی از احکام قرآن پیشه خود ساخته بودند «بَلْ سَوَّلَتْ لَكُمْ أَنْفُسُكُمْ أَمْرًا»، در حالی که یکی از ویژگی‌های مهم تصدی جایگاه الهی هدایت جامعه اسلامی پایبندی به احکام الهی و اجرای آن در جامعه اسلامی است «سُبْحَانَ اللَّهِ مَا كَانَ أَبِي رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ عَنْ كِتَابِ اللَّهِ صَادِقًا وَ لَا لِأَحْكَامِهِ مُخَالِفًا بَلْ كَانَ يَتَّبِعُ آتْرَهُ وَ يَقْفُو سُورَهُ».

مدل مسئله‌شناسی و حل مسئله حضرت زهرا (س)

در ادامه با توجه به مجموعه مطالب بیان شده در خطبه، می‌توان مدلی منطقی برای شیوه مسئله‌شناسی حضرت زهرا (س) استخراج کرد. همان‌گونه که اشاره شد، یکی از ویژگی‌های شیوه آسیب‌شناسی حضرت زهرا (س) این است که تنها به بیان آسیب‌ها اکتفا نکرده، بلکه علل و ریشه‌های وقوع آن‌ها را نیز بیان کرده‌است. شیوه‌ای که حضرت در آسیب‌شناسی جامعه اسلامی پیش گرفته‌است، یک الگوی مناسب برای شناسایی و رفع آسیب‌ها است. ایشان با به‌کارگیری این شیوه نشان داده‌است که برای رفع آسیب‌ها، تنها شناسایی مشکل کافی نیست، بلکه باید ریشه آسیب‌ها را شناخت و علت‌ها را برطرف کرد چراکه شناسایی مسئله، تنها بخشی از راه‌است و بخش اصلی حل مشکل، شناسایی علت‌ها و رفع آن‌هاست. در بسیاری از موارد مشاهده می‌شود که با وجود شناسایی مشکلات، به‌علت عدم شناسایی علل و عوامل ایجادکننده، مشکلات همچنان پابرجا می‌ماند.

همچنین آن حضرت در بخش معرفی راهکارها نیز صرفاً به یک معرفی ساده اکتفا نکرده، بلکه فایده و ثمره آن عامل را نیز معرفی نموده‌اند. از این مطلب چنین برداشت می‌شود که هم شناسایی علل و ریشه آسیب‌ها و هم تبیین فایده و ثمره عوامل معرفی شده به‌عنوان راهکار، یک بخش مهم و قابل توجه در کنار آسیب‌شناسی و ارائه راهکار بوده و در الگوی مسئله‌شناسی حضرت زهرا (س) می‌بایست به این مطالب مهم هم توجه شود. لازم به ذکر است که نوع نگاه حضرت (س) به مشکلات جامعه اسلامی نشان از فرازمانی بودن خطبه و بصیرت و آگاهی بالای گوینده آن دارد؛ زیرا شرط آگاهی‌بخشی و بصیرت‌افزایی در جامعه این است که در وهله اول، خود فرد از آگاهی و بصیرت کافی برخوردار باشد؛ لذا شیوه حضور آن حضرت در جامعه، آگاهی و بصیرت ایشان و ارائه تحلیل از حوادث و آسیب‌های جامعه، نه تنها الگویی است برای بانوان آزاده جهان، بلکه الگویی برای تمامی اعضای جامعه اسلامی است. به همین دلیل الگو و مدل مسئله‌شناسی حضرت زهرا (س) از منظر مؤلفین این مقاله بدین شرح می‌باشد:

نمودار ۳- مدل مسئله‌شناسی و حل مسئله در خطبه حضرت زهرا (س)

شناسایی و تبیین آسیب‌ها، شناسایی و تبیین ریشه و علل وقوع آسیب‌ها و ارائه راه‌حل برای خروج از آن‌ها یک الگوی مسئله‌شناسی کامل است که حضرت زهرا (س) در خطابه خود با هدف حفظ جامعه اسلامی آن‌را ارائه کرده‌است؛ موضوع مهمی که تحت‌تأثیر مسئله فدک و حواشی آن مغفول مانده‌است.

ساختار هندسی سخنان حضرت زهرا (س)

«یکی از کارکردهای کمی استفاده از روش تحلیل محتوا در مطالعه متون روایی، آگاهی از منطوق و ساختار حاکم بر روایات است. در حقیقت هدف اصلی از به‌کارگیری روش تحلیل

محتوا در پژوهش‌های میان‌رشته‌ای، کشف ساختار و نظام حاکم بر متون مورد مطالعه، به‌منظور ترسیم یک سامانه کامل و تصویرپردازی از محتوای کلی متون است، چراکه به‌واسطه فهم گفتمان هر شخص و چینش منطقی کلمات او درکنار یکدیگر و تحلیل محتوای آن‌هاست که می‌توان تا اندازه زیادی به درکی جامع از دیدگاه‌های آن فرد در رابطه با موضوع مورد مطالعه و اعماق اندیشه‌های او دست یافت» (عترت دوست، ۵۳).

در مبحث ساختار هندسی به‌دنبال یافتن پاسخ این پرسش مهم هستیم که آیا مجموع مضامین یک متن هدف خاص و معینی را دنبال می‌کند، یا مشتمل بر مضامینی است که هرچند بین برخی از آن‌ها تناسب وجود دارد، اما در مجموع، پیام‌های پراکنده‌ای را تشکیل می‌دهد که چه‌بسا هیچ‌گونه تناسبی بین آن‌ها نباشد. ساختار هندسی یعنی کشف وحدت جامع و حاکم بر متن که در پرتو آن می‌توان به مقاصد و محتوای آن دست یافت (خامه‌گر، ۱۰).

با توجه به آنچه در ادامه به عنوان ساختار هندسی سخنان حضرت زهرا (س) ترسیم شده، و با توجه به مجموعه تحلیل‌های کمی، کیفی و مقوله‌ای می‌توان بیان کرد که نامگذاری این خطبه شریف و پرمحتوا به نام فدکیه و به حاشیه بردن محتوای آن در زمینه مسئله‌شناسی و موضوع حفظ جامعه نوپای اسلامی از خطر فروپاشی، اجحافی آشکار نسبت به این خطبه گرانقدر می‌باشد. همان‌گونه که بیان شد حضرت زهرا (س) در تمام طول خطابه خویش مشغول بیان مسائل مبتلابه جامعه اسلامی و ارائه راه‌حل برای خروج از آسیب‌ها بوده‌است. فدک در واقع نماد ظلم آشکاری است که در جامعه اسلامی اتفاق افتاده‌است و بهانه‌ای برای حضرت زهرا (س) تا ظالم بودن ابوبکر و عدم لیاقت او برای منصب خلافت رسول خدا (ص) را اثبات کند.

تحلیل مقوله‌ای سخنان ابوبکر

سخنان ابوبکر به دو مقوله کلی اهل‌بیت (ع) و فدک قابل تقسیم است. در بخش اول، ابوبکر به بیان اوصاف اهل‌بیت (ع)، اوصاف حضرت زهرا (س) و اوصاف پیامبر (ص) پرداخته‌است و در بخش دوم سخنان خود را در راستای مشروعیت‌بخشی به سلب مالکیت فدک تنظیم کرده‌است.

اهل‌بیت (ع) در کلام ابوبکر

ابوبکر بخش اول از سخنان خود را به بیان اوصاف اهل‌بیت (ع) اختصاص داده‌است که در دو بخش؛ بیان اوصاف کلی اهل‌بیت (ع) و بیان اوصاف اختصاصی پیامبر (ص)، حضرت علی (ع) و حضرت زهرا (س) قابل تقسیم است. از جمله ویژگی‌هایی که ابوبکر در وصف اهل‌بیت (ع) بیان می‌کند ارتباط مستقیم سعادت و شقاوت انسان با حب و بغض اهل‌بیت (ع) است. ابوبکر خوشبختی و سعادت را مساوی با دوستی اهل‌بیت (ع) و بدبختی و شقاوت را در راستای بغض و دشمنی اهل‌بیت (ع) می‌داند. او به انتساب حضرت زهرا (س) و خانواده‌اش به پیامبر گرامی اسلام (ص) معتقد بوده و می‌گوید: «أَنْتُمْ

عَثْرَةَ رَسُولِ اللَّهِ». وی همچنین به نجات «الْمُنْتَجِبُونَ» و پاکی و دون بودن آن‌ها از هر خطایی معترف است: «الطَّيِّبُونَ». در عین حال به برگزیده بودن آن‌ها از سوی خداوند متعال اذعان دارد «الْخَيْرَةُ» و آن‌ها را راهنمایان به‌سوی هر خیر «عَلَى الْخَيْرِ أَدِلَّتْنَا» و دلیل و راهنما به‌سوی بهشت «وَأِلَى الْجَنَّةِ مَسَالِكُنَا» می‌داند. این موارد، اوصافی هستند که ابوبکر به صورت عمومی برای همه اهل بیت (ع) بیان می‌کند.

در ادامه این موارد، ابوبکر اختصاصاً به بیان اوصاف شخص پیامبر اسلام (ص)، حضرت علی (ع) و حضرت زهرا (س) نیز پرداخته‌است. او کلامش را با بیان صفت رأفت و عطوفت پیامبر (ص) بر مؤمنان «لَقَدْ كَانَ أَبُوكَ بِالْمُؤْمِنِينَ عَطُوفًا كَرِيمًا رُءُوفًا رَحِيمًا» و سخت‌گیری او بر کافران در راه خدا آغاز می‌کند «وَعَلَى الْكَافِرِينَ عَذَابًا أَلِيمًا وَعِقَابًا عَظِيمًا» و در ادامه به بیان اوصاف حضرت علی (ع) پرداخته، به رابطه نزدیک ایشان با پیامبر (ص) اعتراف کرده «وَأَنَا إِلْفِكَ دُونَ الْأَخْلَاءِ» و به همراهی همیشگی آن بزرگوار در سختی‌های مسیر رسالت اشاره می‌کند «أَتَرَهُ عَلَى كُلِّ حَمِيمٍ وَسَاعَدَهُ فِي كُلِّ أَمْرٍ جَسِيمٍ».

بیشترین وصفی که ابوبکر در بیان اوصاف حضرت زهرا (س) به کار برده‌است، انتساب ایشان به پیامبر (ص) با الفاظی همچون «بِئْت رَسُولَ اللَّهِ»، «أَبُوكِ»، «أَبَاكِ»، «إِنَّتَ خَيْرِ الْأَنْبِيَاءِ»، «أَبِيكِ» و «أَبَاكِ» است. دیگر اوصافی که ابوبکر برای حضرت به کار برده‌است؛ برگزیده زنان عالم بودن، راستگویی در گفتار، سبقت از دیگران در وفور عقل و درایت، سرور بانوان امت پیامبر (ص)، شجره طیبه، قابل انکار نبودن برتری و فضیلت ایشان است.

فدک در کلام ابوبکر

بر اساس نتایج تحلیل‌های کمی تقریباً نیمی از سخنان ابوبکر با بسامد ۴۶٪ به موضوع فدک اختصاص یافته‌است. او سخنان خود در این بخش را در راستای مشروعیت بخشی به موضوع غصب فدک تنظیم کرده و استدلال‌های گوناگونی را ارائه نموده‌است. روش‌هایی که ابوبکر از آن‌ها بهره برده‌است شامل: قسم خوردن به خدا، راست بودن کلام خلیفه، استناد به حدیث پیامبر (ص)، بیان مصارف عایدی فدک، استناد به اجماع مسلمین، اقرارگیری از حضرت زهرا (س) و به داوری طلبیدن مردم است.

یکی از اصلی‌ترین ادله ابوبکر در مشروعیت بخشی به سلب مالکیت فدک حدیث «نَحْنُ مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ لَا نُورَثُ دَهْبًا وَلَا فِضَّةً وَلَا دَارًا وَلَا عَقَارًا وَإِنَّمَا نُورَثُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَالْعِلْمَ وَالنُّبُوَّةَ وَمَا كَانَ لَنَا مِنْ طُعْمَةٍ فَلَوْلِي الْأَمْرَ بَعْدَنَا أَنْ يَحْكُمَ فِيهِ بِحُكْمِهِ» است. با توجه به مضمون حدیث که انبیاء مال و ثروت مادی به ارث نمی‌گذارند و ارث آن‌ها تنها ارث معنوی است، استناد به این حدیث از سوی ابوبکر چند معنا را به ذهن متبادر می‌کند؛ اولاً او ادعای حضرت زهرا (س) درباره عمومیت آیات ارث «هَذَا كِتَابُ اللَّهِ حَكَمًا عَدْلًا وَ نَاطِقًا فَضْلًا يَقُولُ يَرِثُنِي وَ يَرِثُ مِنْ آلِ يَعْقُوبَ وَ يَقُولُ وَ وَرِثَ سُلَيْمَانَ دَاوُدَ وَ بَيْنَ عَزْرَ وَ جَلَّ فِيمَا وَرَّعَ مِنَ الْأَقْسَاطِ وَ شَرَعَ مِنَ الْفَرَائِضِ وَ الْمِيرَاثِ (مریم: ۶) وَ أَبَاحَ مِنْ حَطِّ الذُّكْرَانِ

وَ الْإِنَاثَ مَا أَرَاخَ بِهِ عِلَّةَ الْمُطْبِلِينَ وَ أَرَاخَ الْتَطْطِي وَ الشُّبُهَاتِ فِي الْعَابِرِينَ» را رد کرده و باطل می‌داند، ثانیاً نبوت را امر موروثی تلقی کرده، نه یک امر الهی «إِنَّمَا نُورَثُ ... النَّبُوَّةَ»، ثالثاً طبق این حدیث، پیامبر (ص) به‌عنوان مبین قرآن، در امر تبیین قرآن کوتاهی کرده‌است و موضوع مهمی چون خاص بودن آیات ارث را به‌صورت علنی و برای همه مردم تبیین نکرده و تنها برای ابوبکر نقل کرده‌است. یکی دیگر از ادله ابوبکر پشتوانه مردمی تصمیمات او «قَلَدُونِي مَا تَقَلَّدْتُ - وَ بِاتِّفَاقٍ مِنْهُمْ أَخَذْتُ مَا أَخَذْتُ غَيْرَ مُكَابِرٍ وَ لَا مُسْتَبِدٍّ وَ لَا مُسْتَأْتِرٍ» و تصمیم‌گیری بر اساس اجماع مسلمین «وَ ذَلِكَ بِاجْتِمَاعِ مِنَ الْمُسْلِمِينَ لَمْ أَنْفِرْ بِهِ وَ خِدْيٍ وَ لَمْ أُسْتَبَدَّ» است. با توجه به اینکه در خطبه، مطلبی پیرامون اعتراض مردم در هنگام ادعای ابوبکر نیامده‌است؛ لذا به نظر می‌رسد که این پشتوانه مردمی ولو در حد سکوت و از روی ترس وجود داشته‌است. ابوبکر برای حل اختلاف خود با حضرت زهرا (س)، مردم را به داوری می‌طلبد «هُؤُلَاءِ الْمُسْلِمُونَ بَيْنِي وَ بَيْنَكَ»؛ مردمی که با توجه به سخنان حضرت از بصیرت و قدرت تحلیل کافی برخوردار نبودند.

دلیل دیگری که ابوبکر برای توجیه غصب فدک ارائه می‌دهد، بیان مصارف عایدی فدک است؛ مبنی بر اینکه او قصد دارد عایدی فدک را برای تهیه آذوقه و مهمات لشکریان اسلام مصرف کند و از این طریق خود را از اتهام هرگونه نفی شخصی از عایدی فدک مبرا می‌کند «وَ قَدْ جَعَلْنَا مَا حَاوَلْتَهُ فِي الْكُرَاعِ وَ السَّلَاحِ يُقَاتِلُ بِهَا الْمُسْلِمُونَ وَ يُجَاهِدُونَ الْكُفَّارَ وَ يُجَالِدُونَ الْمَرْدَةَ الْفُجَارَ».

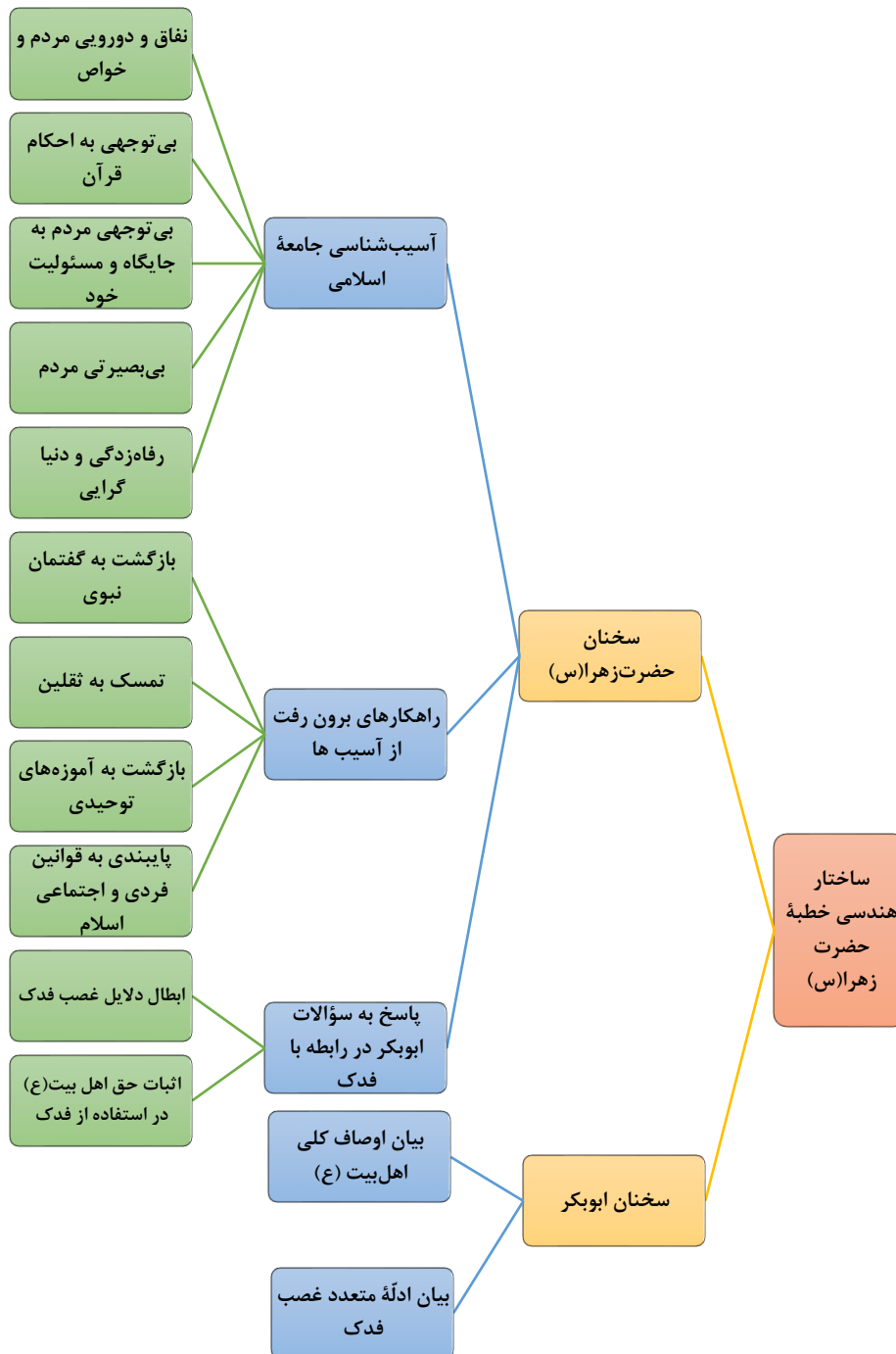
دلیل دیگر ابوبکر این است که او ساکنان دار جامعه اسلامی است و کسی که در این جایگاه و مقام قرار دارد، هرگز به مردم دروغ نمی‌گوید «وَ الرَّائِدُ لَا يَكْذِبُ أَهْلَهُ». او با سوگند یاد کردن بر این که هرگز مخالف دستور پیامبر عمل نکرده‌است، ادله خود را کامل می‌کند: «وَ اللَّهُ مَا عَدَوْتُ رَأْيِ رَسُولِ اللَّهِ وَ لَا عَمِلْتُ إِلَّا بِإِذْنِهِ».

نتایج

در این مقاله از روش «تحلیل محتوا»، برای کشف ساختار هندسی خطبه حضرت زهرا (س) استفاده شده‌است. برای این پژوهش متن خطبه در جدول تحلیل محتوا مورد بررسی قرار گرفته و پس از استخراج موضوعات اصلی و فرعی، با استفاده از تکنیک «تحلیل مقوله‌ای» موضوعات اصلی خطبه مقوله‌بندی شده و ساختار هندسی خطبه ترسیم گشته‌است. مهم‌ترین نتایج و یافته‌های تحقیق عبارت است از:

۱. بررسی ساختار هندسی خطبه نشان می‌دهد محور اصلی سخنان حضرت زهرا (س) جامعه اسلامی و مسائل مربوط به آن بوده‌است. ایشان در راستای حل مسائل مبتلابه جامعه اسلامی، یک الگوی کامل مسئله‌شناسی ارائه کرده‌است. این الگو شامل شناسایی آسیب‌ها، شناسایی علل و ریشه آسیب‌ها و ارائه راهکار برای خروج از آسیب‌هاست.

۲. مهم‌ترین آسیب‌هایی که حضرت زهرا (س) در خطبه خود به آن‌ها اشاره کرده‌اند، عبارتند از: نفاق، بی‌توجهی به قرآن، بی‌توجهی مردم به جایگاه و مسئولیت خود، بی‌بصیرتی و رفاه‌زدگی.
۳. حضرت زهرا (س) علاوه بر تبیین آسیب‌های جامعه اسلامی، به شناسایی علل و ریشه آسیب‌ها نیز پرداخته و راهکارهای برون‌رفت از آسیب‌ها را نیز بیان کرده‌است که عبارتند از: بازگشت به گفتمان نبوی، بازگشت به تقلین، بازگشت به توحید و پابندی به قوانین فردی و اجتماعی.
۴. موضوع فدک در سخنان حضرت زهرا (س) یک موضوع فرعی است که در پاسخ اجباری به سؤال ابوبکر بیان شده‌است. با این وجود، حضرت زهرا (س) از این موضوع نیز برای تبیین برخی آسیب‌های جامعه اسلامی استفاده کرده‌است. از جمله آسیب‌هایی که حضرت ذیل مسئله فدک به آن‌ها اشاره کرده‌است، می‌توان به بی‌توجهی به احکام قرآن و بازگشت به احکام جاهلی، ترویج ظلم و بی‌عدالتی در جامعه اسلامی، بدعت و دروغ بستن به پیامبر (ص)، پیشی گرفتن از رهبر الهی جامعه اسلامی در تبیین احکام، عدم مشروعیت غاصبان جایگاه خلافت رسول خدا (ص) و انحراف جامعه اسلامی از مسیر مستقیم اشاره کرد.
۵. از دیگر دلایل فرعی بودن موضوع فدک در خطبه حضرت زهرا (س) بسامد بسیار اندک این مقوله در خطبه‌است. بسامد این مقوله نسبت به سایر سخنان حضرت در کل خطبه، فقط ۴٪ است و ۹۶٪ مابقی متن به آسیب‌شناسی جامعه و بیان راهکارها اختصاص دارد. لذا به نظر می‌رسد محور قرار دادن موضوع فدک برای این خطبه و نامگذاری آن به نام فدکیه، اجحافی آشکار در حق این متن ارزشمند است.
۶. بخشی از ساختار هندسی خطبه نیز به سخنان ابوبکر اختصاص یافته‌است. این سخنان در دو بخش قابل تقسیم است: الف) بیان اوصاف اهل بیت (ع)، ب) بیان علل غصب فدک. بسامد بالای این مقوله و تنوع ادله گوناگون ارائه شده برای مشروعیت غصب فدک در کلمات ابوبکر، نشان‌دهنده اهمیت این موضوع برای وی می‌باشد.
- در نهایت ساختار هندسی خطبه حضرت زهرا (س) به صورت نمودار ذیل قابل ترسیم است:

نمودار ۴- ساختار هندسی خطبه حضرت زهرا (س)

منابع

- قرآن کریم.
- آذربادگان، حسین علی؛ «نگاهی گذرا به اسناد و منابع مکتوب خطبه فدک»؛ فصلنامه علوم حدیث؛ شماره ۲۶؛ ص ۴۷-۶۹؛ ۱۳۸۱ ش.
- ابن بابویه، محمد بن علی؛ علل الشرائع؛ تحقیق: محمدصادق بحر العلوم؛ نجف؛ المكتبة الحیدریة؛ ۱۳۸۵ ق.
- ابن بابویه، محمد بن علی؛ من لا یحضره الفقیه؛ تحقیق: علی اکبر غفاری؛ قم؛ جامعه مدرسین؛ بی تا.
- ابن طاووس، علی بن موسی؛ الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف؛ قم؛ الخیام؛ ۱۳۹۹ ق.
- ابن طیفور، احمد بن ابی طاهر؛ بلاغات النساء؛ قم؛ الشریف الرضی؛ بی تا.
- اربلی، علی بن عیسی؛ کشف الغمة فی معرفة الائمة (ع)؛ تصحیح: ابراهیم میانجی؛ تهران؛ اسلامیة؛ بی تا.
- انصاری، محمدباقر؛ رجایی، حسین؛ اسرار فدک؛ محاکمة غاصبین فدک در کلام دختر وحی برای نسل های آینده؛ قم؛ نشر الهادی؛ ۱۳۷۶ ش.
- باردن، لورنس؛ تحلیل محتوا؛ ترجمه: محمد یمنی دوزی سرخابی و ملیحه آشتیانی؛ تهران؛ شهید بهشتی؛ ۱۳۷۴ ش.
- جوهری، احمد بن عبدالعزیز؛ السقیفه و فدک؛ بغداد؛ مكتبة نینوی؛ بی تا.
- حسینی زنجانی، سید عزالدین؛ شرح خطبه حضرت زهرا (س)؛ قم؛ مؤسسه بوستان کتاب؛ ۱۳۹۱ ش.
- دستغیب، سید عبدالحسین؛ بندگی، راز آفرینش؛ شرح خطبه حضرت زهرا (س)؛ قم؛ داوری؛ ۱۳۹۸ ش.
- رهبر، مهدی؛ «نکاتی درباره فلسفه احکام شرعی با نگاهی به خطبه فدکیه»؛ فصلنامه مصباح؛ شماره ۵۶؛ ۱۳۸۴ ش.
- سید مرتضی، علی بن الحسین؛ الشافی فی الامامة؛ قم؛ إسماعیلیان؛ ۱۴۱۰ ق.
- سجادی، سیده رقیه؛ تحلیل محتوای خطبه فدکیه؛ پایان نامه کارشناسی ارشد؛ تهران؛ دانشگاه الزهراء؛ ۱۴۰۰ ش.
- سجادی، سیده رقیه؛ محمد عترت دوست؛ پروین بهارزاده؛ آسیب شناسی جامعه اسلامی مبتنی بر تحلیل محتوای خطبه فدکیه حضرت زهرا (س)؛ مطالعات فهم حدیث؛ سال ۹؛ شماره ۱۸؛ ص ۹-۳۵؛ ۱۴۰۲ ش.

- صدر، محمدباقر؛ فدک فی التاریخ التشیع و الاسلام بحث حول المهدی؛ قم؛ مرکز شهید صدر؛ ۱۳۸۰ش.
- طبرسی، احمد بن علی؛ الاحتجاج؛ مصحح: محمدباقر موسوی خراسان؛ مشهد؛ المرتضوی؛ ۱۴۰۳ق.
- طبری، محمد بن جریر؛ دلائل الامامة؛ قم؛ مؤسسة البعثة؛ ۱۴۱۳ق.
- عزت دوست، محمد؛ «روش‌شناسی فهم حدیث در فرایند سه‌گانه تحلیل متن؛ تحلیل محتوا و تحلیل گفتمان»؛ دوفصلنامه حدیث‌پژوهی؛ سال ۱۱؛ شماره ۲۱؛ صص ۲۹۱-۳۲۰؛ ۱۳۹۸ش.
- عزت دوست، محمد و همکاران؛ «تیین ساختار هندسی خطبه‌های سه‌گانه غدیر با استفاده از روش تحلیل محتوای مقوله‌ای»؛ دوفصلنامه امامت پژوهی؛ سال ۹؛ شماره ۲۵؛ صص ۹۹-۱۲۸؛ ۱۳۹۹ش.
- عزت دوست، محمد؛ مهدیه احمدی؛ «راهکارهای مقابله با اشرافی‌گری بر مبنای تحلیل محتوای نامه امام علی (علیه السلام) به عثمان بن حنیف»؛ فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی؛ سال ۹؛ شماره ۳۴؛ صص ۶۹-۹۴؛ ۱۴۰۰ش.
- کریم‌دورف، کلوس؛ مبانی روش‌شناسی تحلیل محتوا؛ ترجمه: هوشنگ نائینی؛ تهران؛ روش؛ ۱۳۸۷ش.
- مجلسی، محمدباقر؛ بحار الأنوار الجامعة لدرر الاخبار الائمة الاطهار (ع)؛ بیروت؛ دار احیاء التراث العربی؛ ۱۴۰۳ش.
- معارف، مجید؛ «ساختار توحید در خطبه فدکیه و نقش آن در اصلاحات انحرافات سیاسی و اجتماعی»؛ پژوهش‌های نهج‌البلاغه؛ شماره ۴۳؛ ۱۳۹۳ش.
- معمد لنگرودی، فرشته؛ پایان‌نامه: روابط بینامتنی خطبه‌های حضرت زهرا (س) با قرآن؛ تهران؛ دانشگاه الزهرا (س)؛ ۱۳۹۴ش.
- نیل‌ساز، نصرت؛ زهره بابا احمدی میانی؛ «گونه‌شناسی استشهادهای قرآنی خطبه فدکیه»؛ فصلنامه سراج منیر؛ شماره ۲۳؛ ۱۳۹۵ش.
- نوندورف، کیمبرلی ای؛ راهنمای تحلیل محتوا؛ ترجمه: حامد بخشی و وجیهه جلالیان بخشنده؛ مشهد؛ جهاد دانشگاهی؛ ۱۳۹۵ش.